

Andreas Kappeler. *Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16. bis 19. Jahrhundert.*
Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag 2020. 389 S., Ill.

20 червня 2018 р., шпацеруючи берлінською вулицею Фрідріхштрассе, я не міг опертися спокуси заглянути до знаменитої книгарні «Dusmann». Мене цікавила наявна на полицях література, що стосувалася історії моєї рідної країни. М'яко кажучи, асортимент пропозиції враження не справив: навіть на постмайданній хвилі українська історія німецькою мовою представлена заледве одним виданням, зате виданням прикметним. Його автором був швейцарський науковець Андреас Каппелер – ішлося про короткий нарис української минувшини¹. Отож важко переоцінити роль публікацій цього автора в ознайомленні німецькомовного читача з маловідомою йому історією України. Не менш важливу інтеркомунікативну роль виконує також остання книжка професора Каппелера. Узявши за відправну точку несподівану появу України в 2013–2014 рр. у західному інформаційному просторі як відмінної від Росії геополітичної реальності (с. 10), автор намагається у достоту розлогому й ілюстрованому наративі показати, що Україна не була *terra incognita* для західних письменників, науковців і подорожан-очевидців, принаймні за пів тисячоліття до сучасного переломного моменту її історії. Амбітний намір А. Каппелера полягав у тому, щоби на основі цієї інтелектуальної поживи сконструювати узагальнений образ «землі козаків», який еволюціонував під впливом процесів імперської інтеграції у «землю селян». Предметом його роздумів стали наявні в різних інтелектуальних традиціях (німецькій, австрійській, французькій, англійській, італійській, почасти польській) друковані праці, а об'єктом – риси та динаміка присутнього в них образу України упродовж *la longue durée* (від Ренесансу до Романтизму).

Принагідно хочу подякувати українським колегам Поліні Барвінській і Сергієві Стельмаху за доволі оперативний і в міру критичний реферативний огляд книжки А. Каппелера². Солідаризуючись із їхньою оцінкою згаданої

¹ A. Kappeler. *Kleine Geschichte der Ukraine*. 4. Aufl. München 2014.

² Див.: П. Барвінська, С. Стельмах. А. Кappeler. *Vom Land der Kosaken zum Land der Bauern. Die Ukraine im Horizont des Westens vom 16. bis 19. Jahrhundert*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag 2020. 389 S. // *Український історичний журнал* 1 (2021) 198–207.

праці як прикметної віхи західного історичного погляду на Україну, разом із тим поділяю їхній критичний погляд на її неабиякі фактологічні й тематичні лакуни, переважання в ній біографістики й описовості тощо. У своєму вступі А. Каппелер прямо заявляє про відмову від вивчення рукописних матеріалів у архівах, таких як дипломатичне та військове листування, на користь опублікованих праць ерудитів, преси, описів подорожей (с. 16–17). Це, звісно, в разі полегшило його завдання, хоча питання про вплив тих чи інших друкованих праць, ба навіть бестселерів, на таку складну матерію, як індивідуальні, колективні та соціальні уявлення, потребує геть інших, більш соціологічних і менш культурологічних, методів, аніж ті, які читач подибає у рецензованій книжці.

Цілий четвертий розділ про «селянську Україну» фактично базується на кількох тревелогах, вибраних із величезної хвилі оповідей про мандрування західноєвропейців до Східної Європи (наприклад, таких відомих англійських авторів, як-от антиросійськи налаштований Едвард Деніел Кларк³ і досить лояльний Джон Томас Джеймс⁴, а також німецьких подорожан, в описі поглядів яких, як-от перейнятого романтичними ідеями «хлопоманства» Йогана Георга Коля, А. Каппелер природно видається найдокладнішим і найпереконливішим). Я волю залишити у стороні питання про брак французьких тревелогів (які фактично зводяться до епізоду зі записок доньки швейцарсько-французького історичного діяча Жака Неккера – Жермени де Сталь (с. 220–221)). Звісно, автор дослідження є сувереном і сам установлює межі своїх когнітивних можливостей. Але разом він має пам'ятати, що межі, які він окреслив, говорять читачеві про компетенції та інтенції самого автора. Скажу лише, що в тій самій хвилі подорожніх описів кінця XVIII – початку XIX ст. містяться і відгуки, що емоційно й раціонально подивляють імперську Росію і не наділяють українців уявними рисами окремішності та європейськості (наприклад, генерала Роберта Томаса Вільсона). У їхнє вивчення А. Каппелер знаменно не заглиблюється. Властиво кажучи, такі описи наявні в національних традиціях усіх західних культур від XVIII ст.

Вузький ракурс погляду А. Каппелера на праці, які містять народознавчі свідчення т. зв. очевидців, авторитетних науковців (якщо такий термін можна вжити до географів ранньомодерної та навіть просвітницької епохи) і літе-

³ Див. не використаний А. Каппелером аналіз цієї праці крізь призму «ментальної картографії»: Н. Холтобіна. Поліетнічна структура Російської імперії на ментальних мапах британців XVIII ст. (за матеріалами подорожнього щоденника Едварда Деніела Кларка) // *Наукові записки НАУКМА. Історичні науки* 1 (2018) 11–17.

⁴ Той самий Дж. Т. Джеймс, описуючи Київ і територію на захід від нього, оповідає про місцевих мешканців – євреїв, поляків, росіян, але не про українців. Під оглядом обрядового маркера православ'я для нього є один народ із *russian visage*. Див.: J. T. James. *Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland in 1813–14*, 3rd ed. London 1819, c. 334–370.

раторів, суттєво підважує його початковий намір – реконструювати образ України на «ментальних мапах» західного суспільства (та й що являє собою цей міфічний «колективний Захід», до якого автор зараховує інтелектуалів різних дискурсивних традицій – від польської до англійської, – але чому не іспанської чи скандинавської?). Від XVI ст. дедалі вагомішу роль у формуванні суспільних дискурсів про чужі соціальні культури мають політичні й економічні держави бюрократичного, а отже, архівно-накопичувального типу, які об'єднують ключові суспільні групи, що є споживачами, а нерідко й замовниками аналізованих А. Каппелером описів східноєвропейської *terra incognita*. Таким твором є, наприклад, створена на замовлення Наполеона I й жодного разу не згадана А. Каппелером «Історія козаків» Шарля-Луї Лезюра (1814), що справила істотний вплив на народження романтичного погляду на українське козацтво. Тому наративи, інформаційні джерела, експерти, провідні обличчя т. зв. ключових політичних груп є найпожаданішими для аналізу фігурами. Наприклад, у листуванні торговельних консулів Великобританії, Франції, Іспанії, Неаполя та ін. у Північному Причорномор'ї є значно вища частка вірогідної інформації народознавчого, географічно-кліматичного, економічного характеру, ніж у літературних образах, створених пером подорожан чи кабінетних учених⁵. У тісному зв'язку зі соціальними процесами виробництва образів стоїть, наприклад, занепад традиції використання наративу та карт Гійома Левассера де Бопляна, які, попри подане свого часу публіцистом Ільком Борщакком без жодного документального доказу твердження про ознайомлення з ними Наполеона⁶, відсутні в західному уявленні України вже під час Французької революції. Також і тревелоги іноземців оповідають не стільки про описувану тубільну культуру (на чому акцентує А. Каппелер), скільки про світоглядні установки та мораль західних суспільств⁷.

А проте волю зосередитися не так на кількості чи контенті проаналізованих чи непроаналізованих автором рецензованої книжки історичних джерел, як на її теоретичній моделі та практичних методах. Формулюючи свою дослідницьку гіпотезу, А. Каппелер поставив доречне питання про інформаційні канали західного знання про Україну (с. 11). Одразу скажу, що відповідь, яку він подає чи, швидше, не подає на це слушне питання, є для мене головним (але не єдиним) критерієм оцінки його праці, що її (попри очевидні переваги популярного викладу) все ж важко назвати

⁵ Архіви консульських установ іноземних держав як джерело до вивчення української історії XIX–XX ст.: кол. моногр. / ред. В. Адауров. Львів 2017.

⁶ І. Борщак. Гійом Левассер де Боплян // *Літопис політики, письменства і мистецтва* 1 (1924) 10.

⁷ P. Burke. The Cultural History of the Travelogue // *Przegląd Historyczny* 10 (2010/1) 4.

новаторською як щодо її змісту, так і щодо інструментів дослідження матеріалу. «Секретом Полішинеля» є те, що більшість розглянутих у праці професора Каппелера західних текстів уже в тій чи іншій мірі досліджено, зокрема й українськими авторами. З-поміж робіт українських гуманітаріїв, у т. ч. літературознавців, А. Каппелер використав головню доробок авторів ХХ ст. Ілька Борщака, Володимира Січинського, Дмитра Наливайка, Теодора Мацьківа, Юрія Мицика, а з опублікованих упродовж останніх 20 років – Марії Вальо, Роксоляни Зорівчак, Євгена Луняка, Сергія Плохія, Володимира Кравченка, Сергія Павленка, Наталі Яковенко, Валерія Смолія і Володимира Степанкова, Віктора Брехуненка, Андрія Бовгіри, Володимира Яцюка, Миколи Зимомрі. Ідеться головню про джерелознавчі дослідження або синтези певних періодів української історії. Правдою є й те, що жодну зі згаданих праць не написано в ключі історичної імагології. Чи означає це, що інших українських досліджень на тему західного уявлення України немає, не кажучи вже про сконструйовані за допомогою методології ментальних мап?

Відповідь на це запитання, можливо, здивує професора Каппелера: такі праці є, і, судячи з їхнього активного коментування та використання не тільки в Україні, а й у глобальному історіографічному вимірі, вони чогось таки вартують, а саме – з погляду позаукраїнських рецензентів – залишають позаду під оглядом теорії та методології, джерел і їхнього постмодерного трактування щодо Східної Європи загалом і України зокрема праці всіх західних попередників, у т. ч. використовувані А. Каппелером напрацювання американського культуролога Ларрі Вулфа⁸. Головною світоглядною інновацією цих праць є звільнення від помітного в наративах Л. Вулфа, а тепер і А. Каппелера, дискурсу світоглядної вищості сучасного Заходу щодо України. Скажу просто: версія уявлення України, яку подав А. Каппелер, ущербна з огляду на його нерозуміння сенсу й дії інтертекстуальності, яка має не лише внутрішньокультурні (винайдення образу Східної Європи західними інтелектуалами модерної доби), а й зовнішньокультурні джерела, про які європейські й американські науковці якщо і згадують, то поверхово.

Відповідь на питання про походження інформації західних творів про Україну передбачає обов'язкове введення у наукову реконструкцію константи «тубільця», який у А. Каппелера здебільшого не висвітлений. Як і в працях Л. Вулфа, ідеться про самодостатні ідеї західних письменників, які не враховують голосу інтелектуально применшваного ними Сходу. Ба навіть

⁸ А. Постникова. Проблема «ментальних карт» в монографії Вадима Ададунова // *Французский Ежегодник* (2019) 475–491; Н. Храпунов. В. Ададуров. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії, 2-ге. вид. Львів 2018: рецензія // *Ab Imperio* 4 (2020) 269–280.

тубільні перекладачі та провідники західних подорожан як інтермедіатори міжкультурного діалогу здебільшого не репрезентовані на сторінках історичних реконструкцій Л. Вулфа й А. Каппелера. Через це їхні праці, знову ж таки неусвідомлено, наче продовжують інтелектуальну традицію деконструйованого ними у стилі Едварда Ваді Саїда колоніалізму Заходу щодо Східної Європи. Питання про походження і вплив тубільної інформації для конструювання західними письменниками образів (наполягаю саме на множинному окресленні уявлених конструкцій, а не єдиного образу (*Bild*), як про це воліє мовити А. Каппелер) української соціальної культури вперше поставлено в моїй докторській дисертації 2007 р. і концептуально окреслено у її другому, істотно доопрацьованому, виданні 2018 р. у формі повороту до виявлення автохтонних інформаційних джерел західних текстів про Україну⁹. Попри присутність обох її видань в Австрійській національній бібліотеці, вона, вочевидь, не відома професору Віденського університету А. Каппелеру. Попри його намір опертися на теорію «ментальних мап» (с. 14–16), він таки не переходить на практичний рівень установлення складнопідрядного зв'язку між аналізованими окремо друками і функціонуванням цих текстів у суспільному дискурсі (тема ментальності – це завжди тема колективної свідомості, соціальних меж уявлення¹⁰). На жаль, у праці А. Каппелера, який подає біографи письменників, немає інформації про соціальні групи замовників і реципієнтів їхніх текстів, аналізу зворотного зв'язку й особливостей національного конструювання інтелектуальних тягlostей, що не дає підстав уважати її взірцем дослідження «ментальних мап». Так, розглядаючи присутність наративів про запорозьке козацтво в європейській пресі XVII–XVIII ст. (с. 125–135), А. Каппелер, спираючись, зокрема, на значно прикрашені Ільком Борщаком і Теодором Мацьківим повідомлення «*La Gazette (de France)*» і видання з Відня, Ляйпцігу та Гамбургу (зауважу брак англійських і нідерландських, які автор оминув своєю увагою буцімто через те, що в них немає тематичних кейсів щодо українських козаків (с. 16)), не досліджує ланцюгів інформації, що простяглися через порти Північного та Балтійського морів до дворів польських королів, литовських гетьманів, річпосполитських магнатів, локацій торговельних і дипломатичних агентів. Звісно, цю інформацію щодо козаків реінтерпретували редакції газет, але в основі її було опосередковано або польським, або згодом російським імперським дискурсами. В іншому

⁹ В. Ададуров. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних країн Російської імперії, 2-ге вид. Львів 2018, с. 11 і далі.

¹⁰ C. Castoradis. *L'Institution imaginaire de la société*. Paris 1975; R. Chartier. *Le monde comme représentation / його ж. Au bord de la Falaise: L'Histoire entre celtitudes et inquiétudes*. Paris 1998, с. 67–73; S. Moscovici. *Des représentations collectives aux représentations sociales // Les Représentations sociales / ред. D. Jodelet*. Paris 2003, с. 62–86.

фрагменті нарративу А. Каппелера щодо Вольтерової «Історії Карла XII» серед інформаторів французького письменника таки згадано сина Пилипа Орлика, Григорія (с. 150). З покликів А. Каппелера незрозуміло, звідкіля професор узяв це твердження, однак припускаю, що зі згаданої ним статті канадського дослідника Томаса Примака, який вказує, що ця гіпотеза належала Ільку Борщаку¹¹. У щойно закінченому дослідженні інтелектуальної біографії Борщака я спеціально розглядаю сюжет про українізацію Борщаком оповіді Вольтера й на основі архівних джерел показую, що інтелектуальний вплив Пилипа і Григорія Орликів на французького просвітника був літературною фантазією українського емігранта. Це не виключає того факту, що Вольтер таки користався свідченнями інших автохтонів, зокрема поляків і саксонців, які перебували на службі в Карла XII¹².

Мені не хочеться думати, що описаний вище підхід є наслідком ментальної звички Л. Вулфа й А. Каппелера дивитися на українців, поляків, росіян та інших «тубільців», як на неспроможних впливати на модальність і контент текстів західних інтелектуалів про їхні рідні краї. Але фактом є те, що в надміру розрекламованих в Україні книжках цих авторів годі шукати дослідження нарративних стратегій шляхетської еліти, священнослужителів, малоросійських дворян, західних дослідників на російській службі, які в різні історичні періоди впливали на формування в уяві Заходу образу Східної Європи головно крізь призму двох імперських дискурсів – польського та російського.

На підтвердження своєї тези я міг би навести чимало аргументів, однак, як стверджує французьке прислів'я, «щоби дізнатися смак вина, не потрібно випивати всю діжку, достатньо келиха». Тому в контексті рецензованої праці А. Каппелера звернуся до епізоду з моделюванням образу України в напрочуд популярних в останній третині XVIII ст. і першій чверті XIX ст. статистично-географічних трактатах Антона Фрідріха Бюшінга (с. 171–173). Ідеологічна проросійськість праць Бюшінга показана в моєму дослідженні, як

¹¹ Т. Prymak. Voltaire on Mazepa and Early Eighteenth-Century Ukraine // *Canadian Journal of History* 43 (2012) 259–283. На жаль, А. Каппелер не звернув увагу на українське видання згаданої статті, в якому Т. Примак висловлює сумнів щодо правдивості оповіді Борщака, зокрема під впливом моїх викриттів містифікацій цього публіциста: Т. Примак. Вольтер про Мазепу // *Український історичний журнал* 1 (2018) 54.

¹² Чи не найдокладніше інформував Вольтера учасник походу 1708–1709 рр. саксонський фельдмаршал Матіас фон Шуленбург, який приписав перехід Мазепи на бік Карла XII таємному бажанню гетьмана повалити владу царя, щоби піднятися до рангу незалежного державця («Le Roy résolut donc de quitter ce chemin et tourner vers l'Ukraine dans le pais des Cosaques, dont le Prince sous le nom du general nommé Mazeppa se liai secrètement avec le Roy de Suede pour l'aider la chute du Czar, pour en profiter et s'ériger en souverain independent»: *Memoire de Schullenbourg sur les combats en Ukraine en 1708–1709* // *Bibliothèque Nationale de France. Archives et manuscrits, ms-9722, fol. 61*).

і наслідки впливу цієї роботи на відсутність українців на «ментальних мапах» Заходу на зламі XVIII і XIX ст. – у них присутні тільки «росіяни», мова яких «зіпсута» польським впливом¹³. Цьому інтелектуальному процесу варто «завдячувати» значущому посередництву російського імперського дискурсу, який через інституційні зв'язки та географічно-статистичні праці, написані підданими Російської імперії і виразниками її ідеології, впливав на нарратив згаданого А. Каппелером почесного члена імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі. У своїй оповіді А. Каппелер обмежується лише констатацією факту, що той чи інший автор (наприклад, Бюшінг) використовував праці своїх відомих попередників. У моїх нарративах методологічно і фактологічно прозоро, на практичному порівнянні лексики та фактографії різних західних наукових публікацій, показано (зокрема на прикладі впливу праць Бюшінга), як можна розплутувати те, що називаю «ланцюгами інформаційного наснаження» західної інтелектуальної продукції, а також порівнювати сюжети і зміст творів різних інтелектуалів¹⁴. На жаль, під цим кутом зору оповідь А. Каппелера залишилася такою ж соціологічно безсистемною та немережевою, як і в його попередників у висвітленні теми «Захід й Україна» – І. Борщака, В. Січинського та Д. Наливайка.

Насамкінець скажу кілька слів про заторкнутий А. Каппелером у його нарративі образ Галичини як тему австрійсько-імперського вченого дискурсу про «селянську націю» русинів (с. 240–253). Ознайомленому із західними джерелами тієї доби про Галичину історик одразу ж впадає в око очевидна суперечність із концепцією автора. Ідеться про образ не стільки народу селян, скільки народу «хлопів і попів»¹⁵. Цей окремих персонаж західного уявлення Сходу – священник-жрець – є природним маркером етнопейзажу в епоху домінування станових організацій і релігійного світосприйняття. До колишньої Червоної Русі, Руського воєводства, що сформувало територіальну основу Королівства Галичини та Лодомерії, козаки історично мали небагато дотичного, крім як до терену руйнівних війн із Польською Короною. Уже від XVII ст. тут, під впливом навернення частини кліру й вірян до унії з Римом, домінує справжній соціокультурний антипод козацтва – унійне духовенство, фактично й дискурсивно формується ще одна ранньомодерна нація – «руська греко-унійна» (яка лише почасти корелюється з пізнішою модерною українською

¹³ Див.: В. Ададуrow. «Наполеоніда» на Сході Європи, с. 166, 182, 191–192, 214.

¹⁴ В. Ададуrow. Histoire de Russie avec sa partie politique par Mr. Koch, professeur à Strasbourg, suivie de la constitution de l'empire de Russie / ред. R. Baudin і W. Berelowitch. Strasbourg 2018. 325 р. // *Ab Imperio* 4 (2019) 181–191.

¹⁵ Див. хоча б не використане А. Каппелером джерело: Й. Рорер. *Нотатки під час подорожі від турецького кордону через Буковину, вздовж Східної та Західної Галичини, Сілезії та Моравії до Відня* / пер. з нім. Л. Олексашина. Чернівці 2018, с. 79–80.

нацією, бо охоплює спільним релігійним ідентифікатором предків теперішніх білорусів на величезних теренах нинішніх Польщі, Литви, Латвії, Білорусі)¹⁶. І фіксується ця «*la nation Ruthène grecque unie*» як уявлена спільнота у таких західних джерелах, як тексти Римської курії, не тільки в її дипломатичному і внутрішньоцерковному листуванні¹⁷, а й у публіцистиці, взірць якої я нещодавно опублікував у одному з томів західних документів щодо поділу Київської та піднесенні Галицької унійної митрополій¹⁸. Свого часу на важливість присутності цієї істотно відмінної за ідентичністю і світосприйняттям (а не мовою чи етносом) нації на ментальних мапах минулого натякав Ігор Скочилияс¹⁹. Але соціальне лідерство православних священників після скасування автономії Гетьманщини простежується і в інших західних наративах, у тих самих дипломатичних джерелах, які воліє не зауважувати А. Каппелер²⁰. Це зайвий раз доводить мою тезу про неприпустимість спрощення уяви Заходу щодо українського (руського) етносу до двох станових образів – козацтва та селянства.

У 2013 р. я закликав українських істориків звернути особливу увагу на праці А. Каппелера, справедливо вбачаючи в них джерело ідеологічно відстороненого від теоретичних обмежень державницького та народницького метанаративів свіжого погляду, який пропонує ширше, у стилі інтелектуальної історії, бачення української проблематики²¹. Та зараз я цього вже не зро-

¹⁶ В. Ададуrow. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади. Львів 2013, с. 17–18.

¹⁷ Фундація Галицької митрополії у світлі дипломатичного листування Австрії та Святого Престолу 1807–1808 років. Збірник документів / упор., вст. ст. і ком. В. Ададуrow. Львів 2011, с. XXXII, 17–25 та ін.

¹⁸ Ідеться про видану в Римі, укладену на основі ватиканських архівів і численних публікацій, історичну працю Септимія Констанці: S. Constanzi. *Opuscula ad revocando ad. S. Catholicam Ecclesiam dissidenres gracos et Ruthenos*, т. 1–3. Roma 1807. Див. про неї та її зміст у: *Поділ Київської та піднесення Галицької унійних митрополій: Документи та матеріали ватиканських архівів (1802–1808 роки)* [= «Київське християнство», т. 19] / упор., вст. і ком. В. Ададуrow. Львів 2019, с. 92–96.

¹⁹ І. Скочилияс. *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус*. Львів 2010, с. 6–16.

²⁰ Напр., у датованій серпнем 1765 р. депеші французький дипломатичний агент у Санкт-Петербурзі де Боссе окреслює поняттям «Україна» терени щойно скасованої Гетьманщини, де останні адміністративні зміни збурили «мешканців, які жалкували за своєю свободою та звичками». Переповідаючи чутки, француз оповідав про бунтівників кількістю до 50 тис. осіб на чолі зі священниками, позбавленими урядом їхніх бенефіціїв: «Ils se sont rassemblés dis-on au nombre de cinquante mille hommes. On prétend qu'ils sont animés par les prêtres révoltés eux-mêmes par l'enlèvement de leurs biens»: Bausset à d'Argenson, Peterbourg, 27/VIII/1765 // *Archives Diplomatiques (La Courneuve)*. CP. Russie, vol. 78, f. 92.

²¹ В. Ададуrow. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади, с. 42.

бив би. Упродовж десятиліття, що минуло, багато чого змінилося, і дедалі частіше здається, що європейський інтелектуальний продукт уже нічим не кращий, а подекуди й сиріший і нековирніший за вітчизняний. Висновок очевидний: споживайте і смакуйте інтелектуальну поживу із позначкою «made in Ukraine»!

References

- Adadurov Vadym. “Napoleonida” na Skhodi Yevropy: Uiavlennia, proekty ta diialnist’ uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiiskoi imperii, 2-he vyd. L’viv 2018. [In Ukrainian.]
- Adadurov Vadym. Histoire de Russie avec sa partie politique par Mr. Koch, professeur à Strasbourg, suivie de la constitution de l’empire de Russie / red. R. Baudin i W. Berelowitch. Strasbourg 2018. 325 p.: recenziia // *Ab Imperio* 4 (2019) 181–191. [In Russian.]
- Adadurov Vadym. Teoretychni zasady ta metodolohiia vpysuvannia ukrains’koi istorii u yevropeyskyi kontekst: pohliad istoryka-vsesvitnyka // *Ukrains’kyi istorychnyi zhurnal* 2 (2013) 4–23. [In Ukrainian.]
- Adadurov Vadym. “Vpysuvannia” ukrains’koi istorii v yevropeyskyi kontekst i yoho metodolohichni zasady. L’viv 2013. [In Ukrainian.]
- Arkhyvy konsul’skykh ustanov inozemnykh derzhav yak dzherelo do vyvchennia ukrains’koi istorii XIX–XX st.: kol. monohr. / za red. V. Adadurova. L’viv 2017. [In Ukrainian.]
- Barvinska Polina, Stelmakh Serhii. Andreas Kappeler. Vom Land der Kosaken zum Land dem Bauern. Der Ukraine im Horizont des Westens vom 16. Bis 19. Jahrhundert. Wien Köln Weimar: Böhlau Verlag 2020. 389 S. // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 1 (2021) 198–207. [In Ukrainian.]
- Burke Peter. The Cultural History of the Travelogue // *Przegląd Historyczny* 10 (2010/1) 3–10.
- Borshchak Il’ko. Guillaume L’vesseur de Beauplan // *Litopys polityky, pys’menstva i mystetstva* 1 (1924) 8–10. [In Ukrainian.]
- Castoradis Cornelius. *L’Institution imaginaire de la société*. Paris 1975. [In French.]
- Chartier Roger. *Au bord de la Falaise: L’Histoire entre celtitudes et inquietudes*. Paris 1998. [In French.]
- Constanzi Septimius. *Opuscula ad revocando ad. S. Catholicam Ecclesiam dissidentes gracos et Ruthenos*, mag. 1–3. Roma 1807. [In Latin.]
- Fundatsiia Halyts’koi mytropolii u svitli dyplomatychnoho lystuvannia Avstrii ta Sviatoho Prestolu 1807–1808 rokiv. Zbirnyk dokumentiv / upor., vst. st. i kom. Vadym Adadurov. L’viv 2011. [In Ukrainian.]
- James John Thomas. *Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland in 1813–14*. 3rd ed. London 1819.

- Kappeler Andreas. *Kleine Geschichte der Ukraine*. 4. Aufl. Munchen 2014. [In German.]
- Kholtobina Nelli. Polietnichna struktura Rosiys'koi imperii na mental'nykh mapakh brytantsiv XVIII st. (za materialamy podorozhnoho shchodennyka Edwarda Deniela Klarka) // *Naukovi zapysky NaUKMA* 11 (2018) 11–17.
- Khrapunov Nikita. Vadym Adadurov. «Napoleonida» na Skhodi Yevropy: Uiavlennia, proekty ta diialnist' uriadu Frantsii shchodo pivdenno-zakhidnykh okrain Rosiys'koi imperii, 2-he vyd. L'viv 2018 // *Ab Imperio* 4 (2020) 269–280. [In Russian.]
- Moscovici Serge. Des représentations collectives aux représentations sociales // *Les Représentations sociales* / dir. de Denis Jodelet. Paris 2003, p. 62–86. [In French.]
- Podil Kyivs'koi ta pidnesennia Halyts'koi uniynykh mytropoliy: Dokumenty ta materialy vatykans'kykh arkhiviv (1802–1808 roky) [= Kyivs'ke khrystianstvo, t. 19] / upor., vstup i komentari Vadym Adadurov. L'viv 2019. [In Ukrainian.]
- Postnikova Aliona. Problema «mentalnykh kart» v monografii Vadima Adadurova // *Francuzskij Ezhegodnik* (2019) 475–491. [In Russian.]
- Prymak Thomas. Voltaire on Mazepa and Early Eighteenth-Century Ukraine // *Canadian Journal of History* 43 (2012) 259–283.
- Prymak Tomas. Voltaire pro Mazepu // *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 1 (2018) 46–72. [In Ukrainian.]
- Rohrer Joseph. *Notatky pid chas podorozhi vid turets'koho kordonu cherez Bukovynu, vzdovzh Skhidnoi ta Zakhidnoi Halychyny, Silezii ta Moravii do Vidnia* / per. z nim. Larysa Oleksashyna. Chernivtsi 2018.
- Skochylas Ihor. *Halyts'ka (L'vivs'ka) yeparkhiia XII–XVIII st.: Orhanizatsiyna struktura ta pravovyi status*. L'viv 2010. [In Ukrainian.]